

ОЩЕ ЗА РОЛЯТА НА СРЕДНОВЕКОВНИЯ ТЪРНОВСКИ КНИЖОВЕН ЕЗИК КАТО КЛАСИЧЕСКИ

Д-р Милена Обретенова

(ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“)

MORE ABOUT THE ROLE OF THE OFFICIAL MEDIEVAL BULGARIAN LITERARY LANGUAGE AS CLASSICAL

Dr. Milena Obretenova

(“St. Cyril and St. Methodius“ University of Veliko Tarnovo)

Abstract: The article considers the problem about the continual growing of the functional power of the Bulgarian literary language between the IX and XIV century, owing to the purposeful language policy. The result is the conversion of the Bulgarian language in the third and last classical language in Europe.

The Innovative in the process of work is the characteristics of classical languages from the sociolinguistic type of view Special accent is placed on the methods of research of Old Bulgarian literary language and the process of forming the rest of the literary languages in the territory of the modern Slavia Orthodoxa.

Keywords: third classical language, linguistic policy, abduction.

*„Културата ражда култура;
новата култура се нуждае от стара култура.“*

П. Динеков

Още от 1982 г. Дора Иванова-Мирчева издига и до края на житейския си път отстоява тезата за търновския тип книжовен език като за третия класически в Европа.

Официалното приемане на идеята е отразено единствено от нейния ученик Иван Харалампиев в последната му периодизация на българския книжовен език (Харалампиев 2012, 21, 24–25).

Основните причини за мълчанието по въпроса могат да бъдат сведени до две: утвърдената практика на изучаване на книжовноезиковата история на

източноправославния славянски регион и теоретичната недостатъчност на съвременната диахронна социолингвистика.

За насоката на българската наука за езика определящо значение има историческата обусловеност.

Забавеният ѝ от 5-вековното турско робство старт е съпътстван от безвъзвратно изгубени от нея възможности. Началото на славянското езикознание се поставя с изучаването на старобългарските книжовни паметници без българско участие¹, а първите опити за написване на цялостна история на българския език са дело на чужденци².

Обяснимо търсената в народната култура идентичност на младата нация и разцветът на диалектографията закономерно дават видим резултат още в началото на XX век в разработките на плеяда талантиви български езиковеди. Стават факт първите истории на българския език на Беньо Цонев (1919) и на Стефан Младенов (1929), преведена обаче от оригинала на немски едва през 1979 г.

Съчетаването на засилен интерес към проблематиката след Втората световна война с издаването на учебника „Историческа граматика“ на Кирил Мирчев през 1953 г. и въвеждането на университетската дисциплина *история на българския език* в определена степен компенсират началното забавяне.

От една страна, минималният в цялото славянско езикознание от кр. на XIX – нач. на XX в. интерес към проблематиката на книжовните езици и последващото от 70-те г. на XX в. концентриране на вниманието към съвременните социолекти за пореден път оставят книжовноезиковата история на заден план. Тя традиционно продължава да бъде част от изучаваната en bloc история на езика.

От друга страна, приоритетът при изучаването на българската книжовно-езикова история, националният книжовен език (от Възраждането до наши дни), е в определена степен подарен аргумент на поддръжниците, чужди и български, на тезата за прекъснатия му континуитет. Често срещаното твърдение, че развитието на единствения книжовен език в източноправославния славянски свят през средновековния период не бива да се разглежда като част от историята на българския книжовен език има своето логично следствие: той се поставя в една група с останалите „млади“ национални езици, стилистично недостатъчни раз-

¹ Това са: „бащите на славянската филология“ Александър Востоков и Йозеф Добровски; редица руски, полски и чешки учени слависти (Б. Копитар, П. Шафарик, Ив. Срезневски, Фр. Миклошич, Ст. Кулбакин, П. Лавров, В. Ягич, А. Лескин, А. Соболевски, В. Облак; П. Сирку и К. Радченко).

² През 1891 г. полякът Антони Калина издава в Краков „Студии над историята на българския език“, а през 1893 г. Пьотър Лавров издава в Москва „Обзор звуковых и формальных особенностей болгарского языка“.

клонения на „църковнославянския“, за чийто единствен и пряк наследник се обявява руският език (Мечковска 2000, 43).

Парадоксът в случая е в това, че текстологията е в подем, наличните книжовни паметници от средновековния период продължават да се изучават детайлизирано и педантично, което обаче не води до написването на фундаменталната история на българския книжовен език. Особено явна е празнотата при анализа на езиковите процеси през XIII–XIV в. и значението на Търновската книжовна школа, пренебрегнати на фона на предходния *Златен Симеонов век* и разцвета на Преславската книжовна школа.

Освен изброените проблеми, по отношение на нашата наука следва да бъдат изтъкнати както редуцираният на настоящия етап брой работещи по историята на българския книжовен език от донационалния период учени, така и хроничната политическа конюнктура до 1989 година, за чието продължаване в днешно време няма обясними причини.

Закономерният краен резултат в описаната ситуация е следният: историята на формиране на културно-езиковия ареал *Slavia Orthodoxa* се пише (не и изследва обективно!) без българско участие.

Фактът на общопризнатото обособяване на двете славянски общности, *Slavia Latina* и *Slavia Orthodoxa*, на базата на един определящ културно-езиковото им развитие език, прави още по-видими основните измерения на научна преднамереност или, в най-добрия случай, политически мотивирана методологична некоректност при изучаването на източноправославната.

Използваният в българската наука принципно правилен индуктивен метод се сблъсква с прилагания в руската абдуктивен метод на изследване³.

Евристичен по същността си процес, той оправдано може да бъде прилаган при изучаването на отдалечени във времето процеси и явления; „да компенсира“ празнотата от големия обем унищожени старобългарски книжовни паметници.

Често обаче представяната като хипотетико-дедуктивно заключение абдукция е пример за класическата логическа грешка на принципа „*Post hoc ergo propter hoc*“ („След това, т. е. в резултат на това“), при която близостта във времето се приема за логична връзка.

По този начин, от една страна, съчетаването на неправилното използване на абдуктивния метод със съвременната мантра *функционален подход* е основната причина за изследването на източноправославния културно-езиков славянски ареал в омагьосания кръг на настоящата и на кратката начална функция

³ Неговата същност е издигането на няколко хипотези за обяснението на фактологичния материал, след което чрез същия този фактологичен материал се търси потвърждение на най-правдоподобната от тях. Основно изискване при абдукцията е задължително формулираната като интерогатив хипотеза, която следва да дава обяснение не само на емпиричните, но и на ненаблюдаваните факти (Рузавин 2001, 10).

на старобългарския език от едва 22-годишния Кирило-Методиев период: той се разглежда едва ли не единствено като нужното за южните и източните славяни оръдие за налагане и поддържане на християнството, довело **и до** формирането на националните книжовни езици.

От друга страна, коварното концентриране върху функцията им на културообразуващи фактори води до механичното синхронно сравняване на два езика на различен етап от тяхното развитие: както вътрешноструктурно, така и в резултат от вторичната им функция на международни. Това е една от причините за неуеднаквената терминология, според която латинският консенсусно се приема за класически, докато по отношение на старобългарския се издига удобната „иновативна идея“ за книжовно койне.

Твърденията, че е възможно създаването на книжовен език с априори наднационален характер – език за всички, но език, на който не говори никой, мъртво роден език (на практика първото известно в света есперанто!) се подкрепят от импровизации за обобщената характеристика на средновековната езикова ситуация като двуезична, с множество местни диалекти и мъртъв книжовен език (**Реформатски 1967**, 259–261), задължително чужд (**Виноградов 1978**, 288); с чужди първи представители на писмената култура (**Липатов 1997**, 54).

В името на отстояването на идеята за книжовно койне основната характеристика на книжовния език, неговата строга норма, се заменя с поредната импровизация за „гъвкава норма“ – резултат от липсата на високо ниво на стандартизация (**Пикио 2003**, 112–113); неизбежното периодично нормиране се negliжира с идеята за самодифузията на един книжовен език и за саморегулацията на книжовноезиковата норма на различните територии (**Пикио 2003**, 112), без различаване на нормирането от кодификацията като формален утвърдителен акт; признава се парадигматичната литература – посредник както между византийската и славянската, така и за източноправославния славянски свят, но без народностен езиков корен.

Въпреки поставеното още през 20-те години на ХХ век в руската наука начало и многогодишния опит в езиковото строителство, неохотно приеманите от „чистите“ езиковеди социолингвистични постановки намират все още плахо приложение в националните истории на книжовните езици.

За момента утвърдилата се практика в чуждата наука се докосва до „функционалния“ аспект единствено с аксиомата за дадеността *църковнославянски*. Най-сериозната крачка напред в социолингвистичен план е изследваното напоследък развитие на „църковнославянско“-руската диглосия като история на руския книжовен език. Същевременно, дори и в този случай, самите истории на националните книжовни езици се изучават предимно във вътрешноструктурен аспект като последователност от неизбежните стихийни фонетични адаптации на старобългарския към местните говори и съответно като утвърждаване на тези редакции чрез формирането на жанровете.

За книжовноезиковата история обаче определящи са функционалните стилове като реализация на вътрешноструктурните възможности на книжовния език за обслужването на различните обществени сфери, т. е. всички възможни области на езиково функциониране, комуникативните сфери. Именно изучаването на функционалните стилове отвежда към изследването на комплекса от решаващи фактори: исторически, културноисторически, литературноестетически, идеологически (Иванова-Мирчева 2003, 46–47). По отношение на книжовноезиковата история те са по-лесно доловими и обясними в сравнение с влияещите върху разговорния език фактори, тъй като са следствие от социолингвистичните.

Нужното реално прерастване на практикувания в настоящето социологически в социолингвистичен исторически подход (Харалампиев 2000, 56–58) при изучаване на книжовноезиковата история не просто примирява двете реализации на функционалния подход, външнофункционалният (функционирането на книжовния език в обществото) и вътрешнофункционалният (структурен)⁴ – то гарантира обективното осмисляне на процесите, чийто двигател е целенасочената дейност на държавата в културно-езиковата сфера – езиковата политика.

Аналогично, тя има две взаимосвързани реализации на езиковото строителство, целящи изпълняването на първичната макрофункция на рóден народно-стен/национален език: 1) дейност по *corpus-planning* (структурата на езика) във връзка с *първичния status-planning* (възможностите за обслужване на различни обществени сфери); и 2) дейност по *вторичния status-planning* (налагането на езика за официален за държавата)⁵.

Решаващата стъпка за осветляване на историята на Slavia Orthodoxa е написването на историята на българския книжовен език от донационалния период с отчитането на всички обективни фактори за проследяване на причините за неговата нарастваща комплексна функционална мощ.

Във вътрешноструктурен аспект теоретичните предпоставки за това са налице.

Д. Иванова-Мирчева дава точната методология за изследване на двете форми на българския народностен език по едни и същи паметници: на *единичното* или *рядкото* в говоримия език като симптоматична за ново и важно явление грешка и на *преобладаващото, нормата* в книжовния език (курсив Д. И.-М.) (Иванова-Мирчева 2003, 259–260).

Тази насока е претворена блестящо в издадената през 2001 г. „Историческа граматика на българския език“ на Ив. Харалампиев – без аналог в интересува-

⁴ На въпроса за трактовката на функционалния подход и неговите две реализации отделям специално внимание в частта „Същността на функционалния подход“ в дисертацията си „Езиковата ситуация във Втората българска държава“ (с. 109–135).

⁵ Термина въвеждам в дисертацията си „Езиковата ситуация във Втората българска държава“, с. 47.

ция ни югоизточноевропейски регион. Това е един сериозен труд със синтезиран материал от цялата езикова структура, с многобройни конкретни примери за отражение на развойните процеси в говоримия език в българската книжнина, но и направени изводи на базата на различаване на тенденции, закономерности и закони (Харалампиев 2000, 81–83); с проследяване на процесите до възможно максимално отдалечени във времето езикови състояния – в случая до праславянските корени.

В добавка към другия обобщаващ труд на учения, „Езикът и езиково-правописната реформа на Евтимий“ (1990), историческата граматика дава възможност за комплексна оценка както на необходимостта, така и на степента на адекватност на извършеното от Търновската книжовна школа повторно нормиране на българския книжовен език.

Нещо повече, с проследената взаимосвързаност между говорим и книжовен език за пръв път се създават предпоставки за изпреварващо развитие на българската наука.

Във външнофункционален аспект от особена важност е осмислянето на отбелязаното от Д. Иванова-Мирчева разграничаване на *изменението* на езиковата структура от *вариането* при функционирането на езика (Иванова-Мирчева 2003, 47), обвързано с диференцираното функциониране на българските книжовни школи, което е пряк резултат от езиковата политика.

Още след приемането на Кирило-Методиевите ученици в България се изграждат две функционално различни школи: Преславската, водещата научна, и Охридската, предимно образователна.

Това е причината първото нормиране (*corpus-planning*), резултатът от което е хомогенизирането на книжовния език на базата на основните типове говори на българска територия и превръщането му в самодостатъчен език на държавата и църквата (*първичен* и *вторичен status-planning*) да бъде дело на Преславската школа.

След двата века византийско робство в книжнината се констатира влиянието на настъпващите в говоримия език аналитични процеси – резултат от най-кардиналното изменение в структурата на българския език за цялото му съществуване. Осъществяването на нужната реформа (*corpus-planning*) се концентрира в Търновската школа, която традиционно продължава ролята на столичен научен център. Възстановяването на статута на българския книжовен език (*вторичен status-planning*) обаче е свързано и с необходимостта от повторното му налагане на мястото на използвания като официален гръцки чрез създаване на максимален обем книжнина на роден език. Този факт обяснява толерантността към продължаващата в югозападния район практика на отразяване в по-голяма степен на новите явления от говоримия език в книжовния. Резултатът е възникването на вътрешнокнижовноезикова диглосия между двата варианта – *търновския* и *нетърновския тип* език.

Окончателното, продължило две столетия, формиране на *търновския* книжовен *тип* е резултат от Евтимиевата езиково-правописна и културна реформа, второто нормиране на българския книжовен език от средновековния период. То е съобразено с устойчивите черти на стария български книжовен език до втората половина на XIV в. и с новоразвити езикови особености, получили широко разпространение в средновековните български писмени паметници (Харалампиев 2012, 78).

Същинската история на *Slavia Orthodoxa* е историята на неизбежното влияние на българския език от средновековния период на съществуването му: изучаването на прерастването на първичната му макрофункция на народностен във вторична – на международен.

Това обаче е възможно едва след изясняване на същността на понятията *класически* и *международен език*.

Безспорен обект на социолингвистиката, класическите езици все още не са получили точно определение, изпълващо с конкретно съдържание названието им (от лат. *classicus* – *образцов*). Този факт прави възможна константната лингвистично-социолингвистична опозиция *вътрешноструктурно: функционално*. В първия случай класическите езици се разглеждат като форма на език, използван по време на най-силно развития стадий от ранната му история. Във функционален аспект обаче примерите за класически език се ограничават с назоваването на гръцкия и латинския, което предопределя посоката на функционалното изследване на старобългарския език на базата на принципната аналогия с тези езици, т. е. в случая – на принципа на дедуцията.

Без претенции за принос към теорията за класическите езици ще открия някои характеристики на гръцкия и латинския с аналог в старобългарския.

I. Независимо от целта на създаването им, класическите езици, както всички други книжовни езици, възникват на етническа основа, т. е. те никога не са мъртвородени.

Създаден на базата на източнобългарския солунски говор и охридските югозападнобългарски диалекти, още в първите години след завръщането си на родна територия „Кирило-Методиевият език“ се обогатява със североизточните около Плиска и Преслав. Решенията на Преславския събор през 893 г. го легитимират като официален език на българската народност – пълноценен български книжовен език, обхващащ болшинството говори на територията на тогавашната българска държава, при това с емблематична нова азбука.

II. Отличителна черта на всеки народностен/национален книжовен език е поддържането на книжовноезиковата норма чрез периодично нормиране на родна територия, независимо от възможната му вторична международна функция.

Българският книжовен език от донационалния период е нормиран два пъти – с т. нар. преславска редакция и Евтимиевата реформа.

III. Първият етап на изпълняване на вторична макрофункция на един народностен книжовен език е превръщането му в международен.

Веднага след първото си нормиране единственият книжовен език на заселените със славяни територии се превръща в международен поради нуждата от обслужване на администрацията на безписмените южно- и източнославянски протодържавни образувания.

Още от началото на X век (911 г., 944 г., 971 г., 1043 г.) руско-византийските договори се пишат на старобългарски език, а 99% от древноруските налични произведения са преведени по времето на цар Симеон (**Калиганов 1998**, 28).

IV. Класическите езици оказват непрекъснато влияние в определен регион, като повлияват езиковата ситуация по места.

До второто нормиране на българския език в края на XIV в. руските и сръбските преписи се придържат по-близо до старобългарската норма от среднобългарските, като пазят дори нетипичните членувани форми, удвояването на допълнението и особеностите на лексиката (**Иванова-Мирчева 2003**, 50).

При това положение Евтимиевата реформа е едно очаквано „кресчендо“ на влияние (**Обнорски 1934**, 776) върху останалите южни и източни, все още в процес на формиране, книжовни езици.

Констатираното наличие на древни и късни българизми и отсъствието на русизми в паметниците от XV в. води до почти двойно увеличение на обема на руската писменост (**Виноградов 1978**, 4). Новите производни и сложни думи по български книжовен словообразователен модел през XV–XVI в. увеличават състава на руския език с една трета (**Срезневски 1849**, VI).

Словообразуването по старобългарските книжовни модели, актуално и до днес, е отворено за нови деривати, неутрални и дори разговорни, които „не се възпроизвеждат, а се произвеждат в речта (**Петрухина 2014**).“ До началото на 80-те години на XX в. 70% от лексиката на официалните текстове е „църковнославянска“ (старобългарска – бел. М. О) (**Седакова 2009**).

V. Класическите книжовни езици достигат до етап на диглосия с две различни измерения.

Във вътрешноезиков аспект тя стартира като противопоставяне по престиж между двете форми на родния език, писмена и говорима, и е въпрос единствено на грамотност / неграмотност на неговите носители. Нормирането на книжовния език води до засилването на диглосията с възможни вътрешнокнижовно-езикови варианти. Аналогично на гръцките димотики и катаревуса в българския книжовен език от XIII–XIV в. се появяват *търновският* и *нетърновският* тип книжовен език, т. е. появява се йерархична книжовноезикова диглосия.

В международен аспект, дори при родствени езици, диглосията между роден безписмен и чужд книжовен език има ярко изразен характер от самото начало на използването му. Стремещът към преодоляването ѝ е началото на постепенното формиране на роден книжовен език.

VI. Класическите езици формират своя културна сфера, чиято устойчивост се гарантира от дълговечността на езиково-културното влияние.

Фактът, че на старобългарски е създадена блестящата литература на Симеоновия *Златен век*, превръща от самото начало на съществуването ѝ в парадигма и българската култура.

Българският *Втори Златен век*, изпреварилата с цял век западния Ренесанс култура на Иван-Александровия двор резонира дори от Търново към останките от Империята и Агон (Замфиреску 2013, 201, 204).

Емблематична за тази култура е Евтимиевата езикова реформа, наложила се сред южните и източните славяни благодарение на първия огромен по обем велик чети-миней сред славяните 200 г. преди известния Велик московски чети-миней на митрополит Макарий (Замфиреску 1980, 190).

Българската *културна епопея* в края на 14-то столетие отбелязва окончателното оформяне на Петата голяма цивилизация – източноевропейската (Замфиреску 1980, 188; Замфиреску 2013, 201).

Резултатите от старобългарското културно-книжовноезиково влияние са очевидни и в наше време: старобългарските словообразователни модели в основата на думи, обозначаващи отвлечени или важни за руското общество на определен етап от развитието му в мирогледно отношение понятия (Петрухина 2014) – доказателство за разширената концептосфера на руския език; непреодолимата „двумерност“ на руския език, дължаща се на факта, че цялата „висока“ лексика, „духовното наречие“, както и „поезията на красотата, на силата“ са заимствани от старобългарския (Седакова 2009); съвременният руски синтаксис – в по-голяма степен старобългарски, отколкото руски (Зализняк 2012) и т. н.

Доказването на тезата на Д. Иванова-Мирчева за търновския тип книжовен език като за третия класически в Европа не е самоцел.

То е част от голямата задача за написването на историята на българския книжовен език, чиито здрави корени са в неговите два първи средновековни етапа от развитието му.

Част от историята на народа ни, тя е нужна както за нашето културно-езиково самопознание и за привличането на следващо поколение познавачи и изследвачи на българския език, така и за очертаването на решаващия принос на България за формирането на културно-езиковата специфика на *Slavia Orthodoxa*.

Ролята на Търновската книжовна школа в този процес характеризира румънският старобългарист Дан Замфиреску: „Ренесансовият по тип Иван-Александров двор и достигнатият връх на българската култура при Евтимий е на непостижната от никоя славянска култура до този момент висота; тя е оригинална синтеза, центрирана около собствена културна и политическа проблематика

с голяма сила на обобщение, която ѝ осигурява огромното влияние в Сърбия, Румънските княжества и Русия (**Замфиреску 2014, 37**).“

Макар да маркира основните характеристики на търновския книжовен тип като класически, с перфекционизма на голям учен Д. Иванова-Мирчева счита, че изследванията на българския книжовен език са все още в зората на своето развитие (**Иванова-Мирчева 2003, 260**). Основните предпоставки за написването на неговата история, фактите, многобройните научни изследвания, теоретичните езиковедски постановки и социолингвистични възможности обаче като цяло са налице.

Максимално широкият контекст и правилната методология за изучаването на книжовния език следва да бъдат подведени под общия знаменател на културно-езиковата политика.

Благодарение на езиковата политика на държавата – част от общата политика за отстояване на собствена идентичност, още през IX век България, освен със своя държава и патриаршия, първа в целия южно- и източноправославен регион се сдобива и със собствен самодостатъчен книжовен език.

Началото на руския книжовен език се поставя с първата за цялата му история реформа по времето на Петър I в началото на XVIII век. Създадената 5 столетия след България държава Рашка няма народностен език обединител на сърби, хървати, черногорци и босненци. Отделните диалекти се развиват самостоятелно до реформата на Вук Караджич, отбелязваща началото на сръбския книжовен език едва в средата на XIX в.

Двукратното нормиране в рамките на 5 века гарантират устойчивото влияние на старобългарския книжовен език: от народностен той се превръща в международен, за да се утвърди като класически след културно-езиковата реформа на Търновската книжовна школа. Тя поставя началото на финалния етап на формиране на *Slavia Orthodoxa* – специфичното съвременно лице на един свят, обединен както от генетичната близост, така и от културата и езика на средновековна България.

ЛИТЕРАТУРА

Виноградов 1978: В. Виноградов. Избранные труды. История русского литературного языка. Москва, 1978.

<<http://www.philology.ru/linguistics2/vinogradov-78b.htm>> – последно използван 10.10.2017 г.

Зализняк 2012: А. Зализняк. Об истории русского языка.

<<http://elementy.ru/lib/431649>> – последно използван 10.10.2017 г.

Замфиреску 1980: Д. Замфиреску. Световното значение на Търновската книжовна школа. – В: Търновска книжовна школа, т. 2. София, 1980, 188–190.

- Замфиреску 2013:** D. Zamfiresku. O novă viziune asupra istoriei culturii bulgare din secolele XIV–XVIII. București, 2013.
- Замфиреску 2014:** Д. Замфиреску. Три слова за Търновската книжовна школа. – Търновски писмена, 2014, 4, 29–49.
- Иванова-Мирчева 1982:** Д. Иванова-Мирчева. Българският книжовен език от XIII–XIV в. – трети класически език в средновековна Европа. – Български език, 1982, 5.
- Иванова-Мирчева 1987:** Д. Иванова-Мирчева. Въпроси на българския книжовен език до Възраждането. София, 1987.
- Иванова-Мирчева 2003:** Д. Иванова-Мирчева. Българският книжовен език (IX–X до XVIII в.). Велико Търново, 2003.
- Калиганов 1998:** И. Калиганов. Болгаро-русские литературные связи эпохи Средневековья (Критический обзор мнений и задачи изучения). – Славяноведение, 1998, 2, 27–45.
- Липатов 1997:** А. Липатов. История европейской литературы и славянские литературные общности. Диалектика универсального и национального. – Славяноведение, 1997, 1, 54–59.
- Мечковска 2000:** Н. Мечковская. Социальная лингвистика. Москва, 2000.
- Мечковска 2001:** Н. Мечковская. Общее языкознание. Структурная и социальная типология языков. Москва, 2001.
- Обнорски 1934:** С. Обнорский. „Русская Правда“ как памятник русского литературного языка. – Известия АН, Москва, 1934, 749–776.
- Обретенова 2015:** М. Обретенова. Езиковата ситуация във Втората българска държава. Велико Търново, 2015.
- Петрухина 2014:** Е. Петрухина. Использование словообразовательных ресурсов церковнославянского языка в современном русском языке (в сопоставлении с сербским языком). Образовательный портал Слово.
<<http://www.portal-slovo.ru/philology/47638.php>> – последно използван 10.10.2017 г.
- Пикио 2003:** Р. Пикио. Slavia Orthodoxa: Литература и язык. Москва, 2003.
- Реформатски 1967:** А. Реформатский. Введение в языковедение. Москва, 1967.
- Рузавин 2001:** Г. Рузавин. Абдукция как метод поиска и обоснования объяснительных гипотез. – В: Теория и практика аргументации. Москва, 2001, 28–48.
<<https://studfiles.net/preview/4002048/>> – последно използван 10.10.2017 г.
- Седакова 2009:** О. Седакова. Церковнославянский язык в русской культуре – ЦВ, 8 (405), 30 април 2009.
<http://www.e-vestnik.ru/church/tserkovnoslavyanskij_yazyk_v/> – последно използван 10.10.2017 г.
- Срезневски 1849:** И. Срезневский. Мысли об истории русского языка. Архив петербургской русистики.

<<http://www.ruthenia.ru/apr/textes/sreznevs/srezn1.htm>> – последно използван 10.10.2017 г.

Хабургаев 1988: Г. Хабургаев. Старославянский как язык средневековой славянской культуры. – В: Актуальные проблемы славянского языкознания. Москва, 1988.

Харалампиев 1990: Ив. Харалампиев. Езикът и езиковата реформа на Евтимий Търновски. София, 1990.

Харалампиев 2000: Ив. Харалампиев. Бъдещето на българския език от историческо гледище (върху морфологичен материал). Велико Търново, 2000.

Харалампиев 2002: Ив. Харалампиев. Историческа граматика на българския език. Велико Търново, 2002.

Харалампиев 2012: Ив. Харалампиев. Лекции по история на българския книжовен език до Възраждането. Велико Търново, 2012.

Речници:

Словарь лингвистических терминов. Назрань, 2010.

Словарь социолингвистических терминов. Российская академия наук. Москва, 2006.

<<http://www.larousse.fr>> – последно използван 10.10.2017 г.

<<http://littre.reverso.net/dictionnaire-francais/>> – последно използван 10.10.2017 г.

<<http://www.littre.org>> – последно използван 10.10.2017 г.

<<http://www.dico-definitions.com>> – последно използван 10.10.2017 г.

<<http://www.linternaute.com/dictionnaire/fr/>> – последно използван 10.10.2017 г.

<<https://www.oxforddictionaries.com/>> – последно използван 10.10.2017 г.